УДК 82.09

Г. Сәгъди

ӘДӘБИЯТЫБЫЗНЫ МӘДРӘСӘЛӘРДӘ УКЫТУ

В марте этого года исполнилось 115 лет со дня рождения выдающегося литературоведа, филолога, критика и педагога Габдрахмана Саади. В настоящей публикации вниманию читателей предлагаются статьи учёного «Преподавание литературы в медресе» (Шура. 1910. № 18) и «Вопрос преподавания в мектебе (один из важнейших вопросов в программе начальной школы)» (Шура. 1917. № 14, 15). Автор выражает неудовлетворенность сложившейся системой обучения в мусульманских учебных заведениях и ставит вопрос преобразования медресе. В частности, Г. Саади выступает за немедленное введение преподавания татарского языка и литературы в национальных учебных заведениях и обосновывает значимость этого шага. Эти и другие проблемные статьи Г. Саади, опубликованные в журналах «Шура» и «Мектеп», высоко оценивались современниками.

Ключевые слова: Габдрахман Саади, татарская литература, литературоведение, татарская периодическая печать, национальное образование.

This March marked the 115th anniversary of the birth of the outstanding literary critic, philologist and teacher Gabdrakhman Saadi. In this publication, readers are offered articles by the scientist “Teaching literature in madrasahs” (Shura. 1910. № 18) and “The issue of teaching in mekteb (one of the most important issues in the primary school curriculum)” (Shura. 1917. № 14, 15). The author expresses dissatisfaction with the current system of education in Muslim educational institutions and raises the question of the transformation of madrasahs. In particular, G. Saadi advocates the immediate introduction of the teaching of the Tatar language and literature in national educational institutions and justifies the importance of this step. These and other problematic articles by G. Saadi, published in “Shura” and “Mektep” magazines. That publications were highly appreciated by contemporaries.

Keywords: Abdrakhman Saadi, Tatar literature, literary criticism, Tatar periodical press, national education.

Татар теле һәм әдәбиятын үстерүгә гаять зур өлеш керткән әдәбият галиме, педагог, тәнкыйтьче Габдрахман Сәгъдинең (Габдрахман Гайнан улы Сәгъдиев, 1889–1956) туына быел 115 ел тула.

Булачак галим Уфа губернасы Златоуст өязе Тайми авылында мөдәррис гаиләсендә дөньяга килә. 1902–1906 елларда Троицк шәһәренең «Рәсүлия» мәдрәсәсендә белем ала. Биредә ул гарәп, төрек, фарсы телләрен өйрәнә, Көнчыгыш философиясе һәм тарихы белән кызыксына. 1906 елда мәдрәсәне тәмамлаганнан соң, ике ел дәвамында рус-татар мәктәпләрендә балалар укыта. 1908–1911 елларда Истанбулның педагогика университетында белемнәрен камилләштереп

кайткач, кабат мөгаллимлек эшенә чума, Урта Азия һәм Эчке Россия шәһәрләрендә балалар укыта.

Хезмәт юлын мөгаллим булып башлаган алдынгы карашлы егеттә, әлбәттә, укыту системасы, катып калган таләп-карашлар канәгатьсезлек уята. Гомумән, «җәдит мәктәпләр ачыла башлауга ук, аларда нәрсә укыту, ничек укыту мәсьәләсе татар матбугатының игътибар үзәгенә куела» [Габдрахман Сәгъди, б. 10]. Шуңа нисбәтән Г. Сәгъди дә үзенең фикерләрен матбугатта яңгырата башлый. 1910 елда «Шура» журналында аның «Әдәбиятыбызны мәдрәсәләрдә укыту» дигән мәкаләсе дөнья күрә. Анда Г. Сәгъди мәдрәсәләрдә әдәбият, тел укытуга игътибарның бер дә булмавына ачынып яза. «Бал тәмле дигән белән авыз балланмый», дигән халык мәкален китереп, «әдәбиятымызны укыту кирәк», «һәммә милләтләр үз әдәбиятларыны укыталар» димәк илән генә мәдрәсәләрдә әдәбиятымыз тәдрис ителә (укытыла. – Л.Г., Г.Х) башланмыйдыр», ди ул. Галим бу юлда кайбер каршылыкларны да күрсәтеп үтә, шулар аркылы мәсьәләне чишү юлларын тәкъдим итә. Иң беренче – дәреслекләр әзерләү, моның өчен исә материал туплау зарур. Әдәбиятыбызны барлау, тәртипкә салу да төп шартларның берсе булып тора. Тәрбия эше, нигездә, гарәпчә алып барылганга һәм әлегә кадәр шулай дәвам иткәнгә күрә, үз телебезнең һич тә игътибарга алынмавын ассызыклый тәнкыйтьче. Телебез, әдәбиятыбызның кагыйдәләрен, тарихын язарлык әзерлекле кешеләрнең азлыгы, алгарыш юлында акча кытлыгы, иганәчеләрнең булмавы да төп киртәләрнең берсе булып торуын күрсәтә. Алга таба әдипнең «Шура», «Мәктәп» журналларында басылып чыккан проблемалы мәкаләләре дә укучыны битараф калдырмый, замандашлары тарафыннан югары бәяләнә.

Г. Сәгъдинең әдәби һәм гыйльми эшчәнлеге инкыйлабтан соң тагын да күтәрелеш ала, күпсанлы мәкаләләре дөнья күрә. 1925 елдан соң Казанда фундаменталь хезмәтләре басылып чыга. Алар арасында «Кешелек дөньясында тел, әдәбият, язу һәм аларның тарихи үсүләре» (1926), «Татар әдәбияты тарихы» (1926), «Татар театр әдәбияты һәм аның үсү тарихы» исемле саллы басмалар бар.

Әдәбиятыбызны мәдрәсәләрдә укыту

Мәдрәсәләремездә үз әдәбиятымызның тәгълим ителмәве[1] турысында кыска-кыска гына мәкаләләр газета сәхифәләрендә сирәк-сирәк кенә күренгәли. Бу мәкаләләр асыл әдәбият тәгълиме фикеренең хәтергә төшүенә, шул фикернең тәгълим әрбабы[2] арасында сеңүенә, гомуми мәтлабларымыз[3] арасында аның да саналуына хезмәт итсәләр дә, әдәбиятымызның дәрес программына кертелүе өчен бу

[1] Тәгълим ителмәве – укытылмавы.
[2] Тәгълим әрбабы – укыту әһелләре.
[3] Мәтлабрымыз – теләкләребез.

кадәр генә тәшәббесләр[1] җитмидер. Газеталарның да бу мәсьәләдә берсе берсенә фикер ялгамыйча, әле анысын, әле монысын гына кузгатып куюлары, бинаән галәйһи[2] әдәбият тәгълиме көяз мөхәррирләргә «модный тема» гына тәшкил итеп, әсаслы бер фикер тәгъкыйб ителмәве[3] мөляхәзәгә[4] алынса, ул мәкаләләрнең гыйльми әһәмияте цифр дәрәҗәсенә төшәдер. «Бал тәмле дигән белән авыз балланмый», диләр. Шуның шикелле «әдәбиятымызны укыту кирәк», «һәммә милләтләр үз әдәбиятларыны укыталар» димәк илән генә мәдрәсәләрдә әдәбиятымыз тәдрис ителә[5] башланмыйдыр.

Мәгариф нәзаратының ибтидаи тәгълим[6] хосусында Государственная Думага керткән ляихәсендә[7] инородецлар ике фиркагә бүленгән. Берсе – үзләренең теле вә әдәбияты эшләнгән милләтләр. Моңа немецлар, поляклар, латышлар керә. Икенчесе – әдәбияты эшләнмәгән милләтләр: татарлар, кыргызлар, сартлар, ягъни мөселманнар вә чувашлар ошбу фиркаләргә керәләр. Государственная Думада мөселман фракциясенең иң мөһим хезмәтләреннән берсе – Русиядә төрк-татар милләтенең әдәбиятлы идекләрене исбат итмәкдер. Немецлар, поляклар шикелле безнең дә әдәбиятымыз барлыкны исбат итә алсак, ул вакытта мәдәният галәмендә үземезнең «милләт уларак» мәүҗүдатымызны[8] исбат иткән буламыз. Һәм дә мәдәниятле милләтнең мөстәхикъ[9] булдыгы хокукларны таләп итәргә хаклы буламыз. Бер милләтнең әдәбияты барлыгы иң элек шул милләт ифрады[10] тарафыннан игътираф ителергә[11] тиеш түгелме? Безнең мәдрәсәмез бойлә әдәбиятымызны танымый вә таныйсы килмидер. Г. Думадагы Пуришкевичларның[12] телемезне вә әдәбиятымызны барга санамадыкларына эчемез поша. Аларга ачуланамыз. Үземезнең мәдрәсәләремез исә телемезне, әдәбиятымызны юкка санауда дәвам итәләр.

Хәер! Монда тәгаҗҗеб итәрлек[13] эш юк. Мәдрәсәләремезнең әдәбиятны игътираф итмәүләре – үзләренең укымауларыннандыр. Алар шуны белмәгән өчен таяк йиймәгәннәр[14]. Әдәбиятның ләззәтен дә татымаганнар. Ләкин тәәссефле[15] җәһәт – шуның яшь нәселемездә дә дәвам итүендәдер. Хәзер дә әдәбият укытуны мәдрәсә программына

[1] Тәшәббесләр – эш башкарулар.
[2] Бинаән галәйһи – шуның өстенә.
[3] Тәгъкыйб ителмәве – күзәтелмәве.
[4] Мөляхәзәгә – игътибарга.
[5] Тәдрис ителә – укытыла.
[6] Ибтидаи тәгълим – башлангыч белем.
[7] Ляихәсендә – проектында.
[8] Мәүҗүдатымызны – барлыгымызны.
[9] Мөстәхикъ – хаклы.
[10] Ифрады – ялгызы, бу очракта: үзе.
[11] Игътираф ителергә – танылырга.
[12] Пуришкевич Владимир Митрофанович (1870–1920) – рус сәяси эшлеклесе.
[13] Тәгаҗҗеб итәрлек – гаҗәпләнерлек.
[14] Таяк йиймәгәннәр – таяк ашамаганнар. «Кыен күрмәгәннәр»мәгънәсендә.
[15] Тәәссефле – үкенечле.

кертә алмыйлар. Моның өчен кирәк булган нәрсәләр хәзер түгел. Анысы юк, монысы юк, уникенең берсе юк дигән шикелле. Әдәбият тәдрисе өчен лязем булып та, бездә табылмаган нәрсәләрне йиңел кулдан гына санап карыйк.

Иң беренче – телемезнең кагыйдәләре тиешлечә җәмгъ кылынмаган[1], әдәбиятымызның ысул вә кәвагыйде истихраҗ кылынып[2] язылмаган, әдәбиятымызның тарихы тәртиб ителмәгән булуыдыр. Бу мәүзугларда[3] дәрес китабы түгел, дәрес китабы язарлык материаллар да матбугатымызда йитешмидер.

Әгәр дә назлырак булсак, дәрес китабы тотып язарга материал һич тә хәзер түгел диярге мөмкиндер.

Икенче – әдәбиятымызның әле бик зәгыйфь дәрәҗәдә булып, үзен гомуми дәрескә салдырырлык вә гомумнең әһәмиятен вә ихласын җәлеп итәрлек дәрәҗәгә ирешмәведер. Иске әдәбиятымыз (егерменче гасыр башларына кадәр булган матбуг әсәрләр) яисә бик кадимгеләр[4] булып, тәрәккый юлына китмәенчә туңып калганнар яисә бөтенләе рухсыз язылган нәрсәләр вә әксәрисе[5] мөстәкыйль бер фикер вә илһам нәтиҗәсе булмаган нәкълият[6], биттәкълидәттән[7] гыйбарәттер. Яңа әсәрләр исә һичберсе матбугатта әсаслы тәнкыйтьтән кичерелмәгән, әле дә күбесенең сахибләре исән булып, әдәбият тарихы өчен якүннәре[8] җыелмаган. Бинаән галәйһи, анларга истинад кавагыйде вә тарихе тәртиб итәргә вакыт өлгермәгәндер. Дөрест, элекдән әдәбиятымыз тәртиб ителеп киленгән булса, яхшы тәнкыйтьчеләремез иләктән сөзсәләр, бонларны гыйлавә кылырга[9] ярар иде. Ул вакытта бу яңа әдәбиятымызның бик мөһим урын тотачагында да шөбһә юктыр.

Өченче – мәдрәсәләремездә тәгълим өчен әсас[10] уларак гарәпчәнең кабул ителүе вә шуның дәвам итүедер. Шуның нәтиҗәсе уларак тәгълим әһле тарафыннан үз телемез һич тә игътибарга алынмаган. Вә аннан бәхәс итәргә лөзүм күрмәгәннәр. Тәгълим эшенә хуҗа булган муллалар безнең йөздә туксаны әле дә төркигә истихфаф[11] илә карыйлар. Төрки әдәбиятыны бер дәрес итеп укытуны, аңа кагыйдәләр тәгъйин итеп[12], шуларны өйрәнеп, өйрәтеп, моның назик мәсьәләләрен чокып ултыруны бушка санаячаклар. Телемезнең

---

[1] Җәмгъ кылынмаган – җыелмаган.
[2] Истихраҗ кылынып – нәтиҗә ясалып.
[3] Мәүзугларда – проблемаларда.
[4] Кадимгеләр – борынгылар.
[5] Әксәрисе – күпчелеге.
[6] Нәкълият – күчерү.
[7] Биттәкълидәттән – иярүчелектән.
[8] Якүннәре – барысы.
[9] Гыйлавә кылырга – өстәргә.
[10] Әсас – нигез.
[11] Истихфаф – көлеп.
[12] Тәгъйин итеп – билгеләп.

«фәнне әлсинә[1]» җәһәтеннән әһәмиятен, үз әдәбиятымызны да рөшдия вә галия[2] шәкертләренә укытырга тиешлекне мәдрәсәләремезнең башында торучыларга аңлатырга бирәү дә өстенә алмас дип уйлыйм.

Дүртенче – күреп иярергә «алдымызда» мисал юклыгыдыр. Хәзердә тәгълим-тәдрис эшендә булган кешеләремез үз мәдрәсәләремездән тыш Бохар күргән, Хиҗаз күргән, Мисыр күргән вә Истанбул күргәннәр. Мәзкүр урыннарда исә әдәбият тарихымызны язарлык хәзерлек алырга мөмкин түгел. Гарәб лисаны вә гарәб әдәбияты бөтен әсаслары илә безнең телемезгә башка булдыкыннан, һәм дә тәдвине[3] бик иске заманга мәнсүб улдыгыннан[4], без үз телемезне ул өслүбкә куя алмыймыз. Маташсак та бушка гына булыр. Чөнки ул тугры килми. Яңарак ысул үзрә әдәбият тарихы китаплары Мисыр вә Бәйрутта соң заманнарда гына чыксалар да, әле дә безгә тәэсир иҗраэ итәргә[5] өлгермиләр. Истанбул мәктәпләрендә кавагыйдтән[6] сарыфы төрки[7] кадәрлесене укыталар. Бу кадәрлесе бар ноксаннары[8] илә бергә безнең матбугатымызга да күчкән вә бәгъзе мәктәпләремездә шуны тәгълим дә итәләр. Ләкин бонлар әле бик күп тәрәккыйне каплыйдыр. Әдәбият тарихына киленсә, Төркиядә бу хосуста яхшы дәрес китаплары булмаса да, дәрес китаплары язарга материал күп. Ләкин төрекләрдә сәяси әхвәлнең иҗбары[9] сәбәпле, иң соң вакытка кадәр әдәбияте төркияне[10] юлга сала алмыйдыр. Вә моңа әһәмият бирүләре дә аз иде. Сарыклылар[11] гарәпчә, фарсычаны алда тотып, фәслеләр[12] французчаны алда тотып, һәр икесе төрекчәне онытырга маташып килделәр. Бәгъзе шәхесләр алай ук булмасалар да, үз телләрен әҗнәби[13] телләр дәрәҗәсендә монтазам[14] күрергә теләүчеләр аз иде. Бәлки моннан соң төрекчәгә әһәмият биреп, яңа мәкъбүл[15] ысул үзрә әдәбият кавагыйде[16] вә тарихы язарлар. Без моны көтеп тормасак та, мәйданга чыккач, бәлки истифадә итәрмез[17].

Дөрест, хәзердә дә «госманлы әдәбияты мәҗмугалары» исемендә Истанбулда мәтбуг бик күп әсәрләр бар. Күп шагыйрьләрнең әсәр-

---

[1] Фәнне әлсинә – лингвистика, тел белеме.
[2] Рөшдия вә галия – урта һәм югары мәктәп.
[3] Тәдвине – җыелмасы.
[4] Иске заманга мәнсүб улдыгыннан – иске заманга караганнан.
[5] Иҗарэ итәргә – ясарга.
[6] Кавагыйдтән – тел кагыйдәләреннән, грамматикадан.
[7] Сарыфы төрки – төрки морфология.
[8] Ноксанннары – кимчелекләре.
[9] Иҗбары – мәҗбүр итүе.
[10] Әдәбияты төркияне – монда: төрек әдәбиятын.
[11] Сарыклылар – «чалмалылар», Госманлы руханилары һәм аларның тарафдарлары.
[12] Фәслеләр – Госманлы зыялылары.
[13] Әҗнәби – чит.
[14] Монтазам – тәртипле.
[15] Мәкъбүл – кабул ителгән.
[16] Әдәбият кавагыйде – әдәбият теориясе.
[17] Истифадә итәрмез – файдаланырмыз.

ләрен җәмгъ кылып[1], табәкате шөгара кабиленнән[2] тарихе вафатлары хисабынча тәртип иделмешләр. Бонлар да – фән җәһәтеннән булган күп ноксаннары вә әдәбият тарихыннан көтелгән максудка ирештермәүләре илә бәрабәр бу юлда бер адәмдер. Ләкин безнең мәдрәсәләремез вә тәгълим галәме бонлардан истифадә итәр дәрәҗәгә ирешмәмештер. Бу әсәрләрдә үзләреннән мисал алынырлык дәрәҗәдә рухлы вә файдалы, хәтта өслүбле вә йитешлекле тәртип ителмәмешләр. Госманлы әдәбияты тарихында бер дәрәҗә фәнгә муафыйграк тәртип ителгән әсәр – Петербург дарелфөнүнендә төрек мөгаллиме вә күп еллардан бирле мөселман китапларының цензоры булган Василий Дмитриевич Смирновның[3] «Мөнтәхәбат асаре госмания»седер.[4] Ләкин нәмунәләренең интихабында[5] господин Смирновның төрекләргә каршы булган сәяси нәзары һәм дә бу нәзарны үзенең шәкертләренә дә күчерәсе килү фикере бик роль уйнаган. Бу арзу китапны сыйрыф фәннилектән чыгарып[6], төрекләрнең әхвале рухиясен түбән вә караңгы күрсәтү өчен ясалган бер панорама сурәтенә төшергән. Вә мәга залик[7] бу әсәрнең сахибенә[8] телемез өчен тәшәккер итмәгә бурычлымыз. Чөнки үземез әдәбият тарихынча, ул дәрәҗәдә бер китап вөҗүдкә китерүдән дә еракмыз.

Бишенче – телемез вә әдәбиятымызның кавагыйден, әдәбиятымызның тарихын язарга икътидарлы[9] кешеләребезнең юклыгыдыр. Ибтидаи мәктәпләремезгә китаплар кирәкне сизгәч, бер «Карабаш»тан[10] 41 тәҗвид чыгардык. Грек Каспарның нәшер иттеге «Мохтәсар тарихы ислам» (Җәваднең) дан[11] 31 гадәд тарихы ислам, бер «Әмали»дән[12] – 50 гакаид рисаләсе, бер «Соглук» тәрҗемәсеннән[13] 100 ләп «Гыйльме халь» китаплары оештырырга «мосаннифлар»[14]ымыз та-

---

[1] Җәмгъ кылып – җыеп.

[2] Табәкате шөгара кабиленнән – шагыйрьләр төркеменнән.

[3] Василий Дмитриевич Смирнов (1846-1922) – шәркыятьче-тюрколог.

[4] Петербургда Бораганский матбагасында басылган. Бәһасе 4 сум *(Автор иск.)*

[5] Нәмунәләрнең интихабында – сайлап алынган үрнәкләр.

[6] Сыйрыф фәннилектән чыгарып – тулысынча фәннилектән чыгарып.

[7] Вә мәга залик – шуның белән бергә.

[8] Сахибенә – иясенә, хуҗасына.

[9] Икътидарлы – сәләтле.

[10] «Карабаш»тан – биредә Габдрахман Карабашиның «Карабаш тәҗвиде» исемле мәгълүм әсәре күздә тотыла.

[11] Биредә сүз Гали Җәвадның 1893 елда Истанбулда Каспар матбагасында басылган «Мохтәсар тарихы ислам» китабы турында бара булса кирәк.

[12] Биредә Гали бине Госман әл-Ушиның «әл-Әмали» дигән гакаид китабына Мөтәрҗим Гасыйм әфәнденең шул ук «әл-Әмали» китабына «Мәрахел – мәали фи шәрхел – «Әмали» исемле шәрхе (Истанбулда һиҗри 1266 һәм 1304 елларда басылып чыккан) яки Мөхәммәд Шөкри бине Әхмәд Гатаның «Кәшфел – мәали, шәрхе «Бәдьәл – Әмали» исемле шәрхе (Истанбулда һиҗри 1291 һәм 1328 елларда басылып чыккан) күздә тотыла булса кирәк.

[13] Биредә Зиләле Мөхәммәд әфәнденең ««Һәдиятес – согълүк фи шәрхе «Төхфәтел – мөлүк»« исемле китабының тәрҗемәсе күздә тотыла булса кирәк (Казанда 1873, 1895, 1902 елларда басылган).

[14] Мосаннифлар – китап төзүчеләр.

былды. Җәгърафия, хисап, кыйраәте төркиядә[1] дә кул астындагы китапларны татарчага әверелдерү бик авыр булмаган иде, ягъни бу мәзкүр китапчәләр һәммәсе җиңел кулдан әвәләнеп, гөнаһ уртагыннан эшләнеп, матур язулы, шома вә төрле төстәге кәгазьләр илә тышланып, базарга чыгарылган иде. Әмма үз телемез, үз әдәбиятымыз тугрысына килгәч, болар тугрысында мәкъбүл дәрес китаплары тәртип итәргә «мөәллиф»[2]ләремез җитешмидер. Хәзергәчә безнең телемез вә әдәбиятымыз тугрысында язылган әсәрләр булса, фән нәзарынча игътибарга алырлыклары һәммәсе руслар вә әҗнәбиләр тарафыннан тәртип ителгәннәрдер. Рус вә Гареб университетларының профессорларыннан телемез вә әдәбиятымызны тәдкыйк[3] илә шөгыльләнүчеләр аңа бөтен гомерләрен сарыф итеп, 15әр җилдкәчә китаплар язучылар бар. Бер Василий Васильевич Радловның[4] безнең тел тугрысында язган әсәрләре 30 җилддән артыктыр. Телемезнең вә әдәбиятымызның кагыйдәләре тугрысында руслар тарафыннан язылган әсәрләрне вә лөгать китапларыны үземез яза алу ихтималы кайда, әлегәчә башкалар тарафыннан язылган әсәрләрдән дә тиешлечә истифадә итә[5] алганымыз юктыр. Хәтта ки шундый китапларның җәмгысен бер татар көтебханәсендә табарга да мөмкин түгел.

Бер телнең вә бер әдәбиятның кагыйдәләренә төшенү вә боларны җәмгъ итү өчен гыйльме әлсинәдән (филология) әсаслы мәгълүмат сахибе булырга вә эшләнгән бер тел өстендә тел вә әдәбият кагыйдәләрен бик яхшы өйрәнергә вә милек хасил итәргә, хосусый истигъдад[6] вә кабилият һәм дә ихлас булып, унар-егермешәр ел шуның илә иштигаль итәргә[7], белеп вә сөеп шуның өстендә эшләргә кирәкдер. Без татарлар исә мондый кешеләремезнең күплеге илә мактана алмыймыз. Бәс, телемезне, әдәбиятымызны тәртипкә салыр өчен читтән кеше чакырырга каладыр. Руслар бервакыт үзләренә патшалык итәргә читтән кеше чакырганнар, хәзер дә Төркия вә Иранның һәрбер даирәләре өчен әҗнәбиләр чакырдыкларын күреп торамыз. Тәһранның, Истанбулның низами мәдрәсәләре әҗнәбиләр тарафыннан тәртипкә салындыгы мәгълүм. Мәктәп солтанының мөдире күп елларгача француз булып, тәгълим лисаны да французча булып килде. Һәрбер бай сәүдәгәр үз эшләрене тәртипкә салырга теләде исә, үз доверенныйларыннан үтеп, читтән бухгалтер чакырырга мәҗбүр буладыр. Без дә читтән ватандашларымыздан гыйльме әлсинә галимнәре чакырып, үз телемезне, әдәбиятымызны тәртипкә салып бирергә үтенсәк, кызык кына, бик шәп тә булыр иде. Чувашларның телләрен

[1] Кыйраәте төркиядә – төркичә уку.

[2] Мөәллиф – китап төзүче.

[3] Тәдкыйк – җентекләп тикшерү.

[4] Василий Васильевич Радлов (1837–1918) – күренекле шәркыятьче, тюрколог, этнограф һәм археолог.

[5] Истифадә итә – файдалана.

[6] Истигъдад – сәләтлелек.

[7] Иштигаль итәргә – шөгыльләнергә.

тәдкыйк итүче[1] профессорлар ул телнең кагыйдәләрен чувашларның үзләреннән артык белеп тәртипкә салалар бит. Ләкин болай кешедән тәртипкә салдыру да безнең хәлдән килми, чөнки:

Алтынчы – акча юк. Тел гыйлеме кеби эшләр милләт өчен бик кирәкле вә файдалы булуы илә бәрабәр, башта ияләренә мәгаш[2] тәэмин итми. Үз мәсарыфын[3] тиз кайтармый. Бинаэнгаләйһи, аңа башкача гомуми хаҗәтләр кеби, милләт акчасын тотарга кирәк була. Мәсәлән, терек[4] милләтләрдә бу эшне җәмгыяте гыйльмияләр, университетлар, академиклар башкаралар. Вә хосуси иганәләрдән меңнәр, йөз меңнәр, бәлки миллионнар сарыф итәләр. Киләчәк файда өчен хәзерге мәсарыфтан тартынмыйлар. Безнең исә мондый юлга тотылырга акчамыз юк. Әхмәд бай мәрхүм, китаплар нәшер итәргә дип, һәр елны 500 сум бирергә васыять итеп калдырган иде. Вафатына ничә ел үтте, бу акчадан бер тиен бирелгән юк. Бирелсә дә, кирәгемезнең күплегенә караганда, бу кадәр генә һичтер.

Югарыда мәзкүр сәбәпләргә бинаән, безнең телемез вә әдәбиятымыз дәрес программына кертелә алмыйдыр. «Җарма белән тоз булса, ботка пешерер идек тә, май юк».

Дөрес, әдәбиятның милләт өчен булган әһәмиятен аңлаган, ул гына түгел, әдәбиятның тәмене сизгән, аның абы хәятеннән[5] татыган каһарманнарымыз булса, «фәна фил-әдәбият»[6] булган заһидләремез чыкса, һәммә манигълар[7] кырылыр, әдәбиятымыз җанланыр, башка милләтләр ирешкән югарылыкка без дә ирешер идек. Ул вакытта телемезнең кагыйдәчә җиңеллеге, милләтемезнең олуглыгы ифрат арасындагы уйгану вә эзләнү, мөстәкъбәлемезнең[8] яктылыгы әдәбият хадимләремезнең рәваҗларын[9] вә мәңгелек фәхерләрен[10] тәэмин итәр, без дә, башкалар кеби, үз әдәбиятымыз вә әдипләремез илә мактанырлык хәлгә килермез.

Сәгъди.
(«Шура», 1910, № 18)

[1] Тәдкыйк итүче – тикшерүче.
[2] Мәгаш – керем.
[3] Мәсарыфын – чыгымын.
[4] Терек – тере.
[5] Абы хәяте – үлемсезлек суы.
[6] «Фәна фил-әдәбият» – әдәбиятта эрү. Суфиларның «Фәна филлаһ» (ягъни Аллада эрер дәрәҗәдә аның белән берләшү) концепцияләренә киная.
[7] Манигълар – киртәләр.
[8] Мөстәкъбәлемезнең – киләчәгебезнең.
[9] Рәваҗларын – таралу (сатуда).
[10] Фәхерлекләрен – даннарын.

Мәктәп тирәсендә

(Ибтидаи мәктәп программасында иң әһәмиятле бер мәсьәлә)

Һәрбер яңа эш, һәрбер яңа нәрсә бер халык арасына башлап килеп кергән чагында үзенә каршы ут ачылганын күрә киләдер. Бу – әлбәттә, табигый бер хәл. Шунлыктан яңа эш вә яңа ысуллар, билгеле ул мәртәбәдә үк үзләренең уйлаган эшләрен кирәгенчә башкара алмыйлар һәм аны теләмиләр дә, анларның бик табигый буларак теләгән нәрсәләре иң элек бер җиргә кереп яки бер урынга уйлап алу була. Шуның өчен алар үзләренә каршы сугыш ачкан, ут яудырган дошманнары илә артык кан түгешмичә вә үзләре тарафыннан дошманнарына күп ригая кылып, дошманнарына юл куеп (күп уступкалар[1] илә) тизрәк солых[2] ясауны кирәксенәләр. Һич булмаганда, дошманнары арасына вакытлы гына урнашып тору, дошманнарыннан үзләренә тик аз бер мөддәт[3] белән иҗарә тарикынча гына[4] урын алуга күнү кеби шартлар белән булса да, солых ясауга мәҗбүр булалар. Башта шуның өчен үзләренең күп нәрсәләрен фида итәләр.

Солых ясала. Үзләре илә дошманнары арасында дошманлык, кан кызулык беркадәр басыла. Бунларда дошманнарының үзләре яраткан ашлар белән анларны сыйлап күңелләрен таба башлыйлар. Бераз гына хәтле һаман үзләренең чын әсәрләрен, эшләрен күрсәтүгә бик ашыкмыйлар. Артык шау-шу чыгарасылары килми. Нинди генә бер хәйлә белән булса да, һаман дошманнарына яхшы күренергә, аларны үзләренә тәмам дуст кылып алырга, хасил алар яраткан буяуга буялып йөрергә тырышалар.

Менә бу – һәрбер яңа нәрсәнең, яңа вакыйга вә хадисәләрнең, үзләренең катгый вә ачык нәтиҗәләренә ирешү өчен тоткан табигый юлларыдыр.

* * *

Шул ук сәясәт белән иде ки, яңа ысул (ысулы җәдидә) илә укытуның арамызга килеп кергән чагында, яңарак башланган дәверләрендә аның чын файдасын ачык күрүгә тырышудан бигрәк, үзенә каршы сугыш ачкан халкымызның аңа карашын яхшыртуга иҗтиһад итеә, аның белән халкымыз арасында ничек кенә булса да солых ясалу артык күреләә иде. Шуның өчен хәтта бу ысулга бөтен төбе-тамыры белән каршы вә дошман булган иске, черек ысулларны да үз-үзләрендә калдырырга тугры килә, анларны мәктәпләремездән бөтенләй чыгарып ташлауга сәясәт имкян[5] бирми иде. Хәтта яңа ысул башта күп мәктәпләремезгә тик иске, черек ысулның койрыгына тагылып йөртелү шарты яки сәясәте белән генә килеп керә алды, шул тарика

[1] *Кирилл хәрефләре белән язылган.*

[2] Солых – килешү.

[3] Мөддәт – вакыт, срок.

[4] Иҗарә тарикынча гына – вакытлыча файдалану юлы белән генә.

[5] Имкян – мөмкинлек.

гына[1] мәктәпләремездән вә хакымыз арасында үзләренә урын бирелү насыйп булды.

Бунының бер мисалы шул иде: ике-өч ай милли телемезне укып, әзрәк хәрефләрне аера вә ялгыз сүзне, кыска җөмләләрне өзеп, ертып укый башлар-башламас гарәпчә уку, Коръән башлату һәм беренче ибтидаидан ук Коръән танытып чыгару беренче сыйныф программасына фарыз ителеп кертелә килде. Беренче сыйныф балаларына вә мөгаллимнәренә шуны җиренә җиткерү фарзы гайн кылынды[2]. Аңа ибтидаи беренчедән үк киң урын, киң хокук бирелде. Ә шуның бәрабәренә баланың үзенең туган теле, милли кыйраәте, милли теленең имлясы, иншасы кеби яңа укуның, яңа ысулның җаны вә бисмилля-сы булган асыл маддәләр фида ителде. Милли телнең карашын таныр-танымас, үз телен ватып-кырып укый башлар-башламас бөтен әһәмият Коръән тануга бирелде. Үз телендә юньләп белмәгән, үзенең туган телендәге җиңел генә сүзләрне дә рәтләп дөрес әйтә алырлык дәрәҗәдә теле ачылмаган балаларның үзләренә олуг кешеләргә дә иң авыр гарәп теле итеп тыгылды. Шәддә вә ляме тәгъриф[3] кебиләрнең авыр вә чуалчык хөкемнәре астына алынып, бичара балаларның телләре, җаннары кыйналды. Шуның өчен шул авыр гарәп телен, гарәп әлифбасын, кыйраәттә әүвәлге елда ук танытып чыгару өчен өч-дүрт еллар буе балаларны беренче сыйныфта калдырып, аларның газиз гомерләре вәйран ителде[4], миләре имгәтелде, әгъсаблары[5] какшатылды, сеңерләре зәгыйфьләнде. Ниһаять шуның сәбәпле балаларның күбесе миңрәүләнә, аңсызлана башладылар.

Бунының өстенә беренче сыйныфтан ук никадәр сүрә, нихәтле әһәмиятсез догалар ятлату кеби егетлекләремезне дә кушсак, беренче сыйныф балаларының ватылулары, имгәнүләре ни дәрәҗәгә җиткәнлек үз-үзеннән аңлашылыр.

Хәтта күп мөгаллимнәр бар иде ки, ишектән чыкканда, кергәндә, тәһарәтханәгә барганда, кайтканда фәкать ишанлык юлына аяк баскан бәндәкәйләрнең генә укый торган яңлыш-йоңлыш догалыкларны да ятлатып, балаларны кызганмыйча изәләр иде, һәм дә ысулы җәдидә исеме илә изәләр иде.

Менә бу хәлләр һәммәсе дә эшләнде. Болар һәммәсе дә мәктәпләремездә ысулы җәдидә исеме астында һаман падишаһлык сөреп килделәр. Хәзерендә дә күп мәктәпләремездә бу хәлләр үзләренең солтанлыгын итәләр, милли кыйраәтемезне һаман үзләренең каһәр көчләре астына алып яңаклыйлар ... аңа һаман ишек төбеннән югары урын бирмиләр, аны һаман ишек бусагасында тилмертеп, ятимсерәтеп тоталар.

---

[1] Шул тарика гына – шул юл белән генә.

[2] Фарзы гайн кылынды – тәмам үтәлергә тиеш табылды.

[3] Шәддә вә ляме тәгъриф – биредә сүз гарәп сарыфында кыен һәм буталчык саналган кагыйдәләр турында бара.

[4] Вәйран ителде – ватылды.

[5] Әгъсаблары – нервлары.

Буңанчы шөбһәсез шулай булып килде. Күп мәктәпләремездә әле дә шулай булып барганы мәйданда. Буңанчы шулай булмыйча, шундый бер юл белән бармыйча чарамыз юк иде. «Исагуҗи»[1], «Шәмсия»[2] вә «Җамигыр-рөмуз»[3] ысулларыннан башканы белми торган һәм тормышларын, көн кичерүләрен тәэмин итү өчен яңылашып (җәдидләшеп) яңа ысул белән укыту дәгъвасына калкышкан хәлфә әфәнделәремез бу юлны иң яхшы, иң җиңел һәм үзе белән бару хакыйкатән дә[4] фарыз булган изге, иляһи бер юл дип танып, аны шуның өчен ихтыяр итүләрендә, әлбәттә, мәгъзүрләрдер[5].

Мәгәр аңлырак мөгаллимнәремез исә, аның ярамаганлыгын, файдасызлыгын белсәләр дә, бу юл белән балаларның изелүен күреп күзләреннән яшьләрен сөртә-сөртә укытсалар да, янә шул авыр юл белән баруга мәҗбүр иделәр. Яңы ысулның иң зиннәтле вә әһәмиятле нокталарын чарасыз фида итеп, аның урынына белә, күрә, гомумга ярый торган ялган буяуга буялып йөрү, вакытына күрә бунлар өчен лязем бер хәл иде. Чөнки балалар беренче сыйныфта Коръән танырлык булмасалар яки беренче сыйныфтан ук гарәпчә тел һәм Коръән кертелмәсә, халкымызның гавам кыйсеме дә, руханилары да мөгаллимнәрнең кабыргаларын санап бирәчәк, яхуд мәктәпләрнең бүрәнәләре, ташлары урыннарыннан тузылачак иде. Яңа ысулның кара такталары, парталары, арба-чаналары... көл булып күккә очачак иде. Кыскасы, башта шундый авыр, ачы бер сәясәт йөртелмәгәндә, яңа ысул үзенең рәваҗын[6] тиз генә таба алачак түгел иде.

Инде, меңнәрчә шөкерләр булсын, һавалар алмашынды. Карт мөтәвәллиләремезнең[7] күбесе үз юлларына үз урыннарына юнәлделәр. Мәңгелек йортларына кайтып киттеләр ... Дөньяда калган кирәк гавамымызның, кирәк руханиларымызның булсын яңа ысулга карашлары башкарды, беркадәр яхшыланды. Яшь буыннарымызның да башларына рәхмәт яңгырлары сибелә башлады. Белем, аң нурлары баш түбәмездә әйләнеп, очып йөри башлады. Инде яңа ысулның арамызга килеп керүенә 25–30 еллар үтте. Шул ысулны халкымызга кабул иттерү юлында байтак кына корбаннарымыз да чалынып булды. Ниһаять аның баш каһарманы вә беренче муҗиде[8] булган изге җанымыз да арамыздан югалды. Аның да Раббысына кайтыр чаклары йитеп, Тәңресенә чакырылды. Шул юлда әллә нихәтле авыр сәясәтләр

---

[1] «Исгауҗи» – «Китабел Исагуҗи» – имам Әсиреддин әл-Әбһариның гыйльме мантыйк буенча гарәп телендә язылган хезмәте.

[2] «Шәмсия» – биредә Нәҗмеддин Гомәр бине Гали әл-Казвининың «Китабе шәмсия. Мәтен мохтәсар фи кавагыйде мантыйк» исемле китабына ишарә булса кирәк.

[3] «Җамигыр-рөмуз» – Шәмсетдин Мөхәммәд бине Хисамеддин әл-Хорасани әл-Куһистани (1555 елда вафат) язган фикъһ китабы.

[4] Хакыйкатән дә – чынлап та.

[5] Мәгъзүрләрдер – гозерлеләрдер.

[6] Рәваҗын – таралуын.

[7] Мөтәвәллиләремезнең – мәчет, мәдрәсә эшләрен башкаручыларымызның.

[8] Муҗиде – барлыкка китерүчесе.

илә шөгыльләнә-шөгыльләнә билахир[1] безнең өчен, милләте өчен үзен корбан итте. Хәзерендә, Аллаһка шөкер, шулкадәр авыр сәясәтләрнең, мәшәкатьләрнең, фидаилекләрнең, корбаннарның нәтиҗәсендә халкымыз яңа ысулга корылган мәктәпләрне үзләре теләп һәр яктан тавыш бирә башладылар. Яңа ысулның җиңел һәм тиешле бер ысул икәнен инде һәркаюсы диярлек кояш кеби ачык аңладылар.

Бунең өчен шул да ачык дәлил түгелме ки, яңа ысулны арамызга башлап кертүче, аның арамызда муҗиде һәм ибтидаи тәгълим вә ибтидаи мәктәпләремезнең беренче атасы олуг остазымыз мәрхүм Исмәгыйль Гаспринский хәзрәтләренең вафат булу кайгысы яңа ысулга иң каршы кешеләремезнең дә йөрәкләренә барып керә алды. Аларда бу олуг затның бу фидаи вә хөрмәтле җанның арамыздан күтәрелеп, Тәңресенә кайткач булса да, аның хезмәтенең бәһасен аңладылар, кайгырдылар, аңа изге догалар кылдылар.

Кыскасы, халкымызга инде яңа ысулның җимешен чын мәгънәсе белән пешкән хәлдә тәкъдим итү сәгатьләре җитте. Яңа ысулның үзенең әсәрләрен, файдаларын нәтиҗәләрен һич нәрсәдән курыкмыйча ачыктан-ачык вә бөтен көенчә мәйданга куяр заман күптән булды. Олуг муҗидемез үзенең шәкертләренә, мөридләренә йөкләтеп әманәт итеп киткән шикелле вә каберендә анардан шуның тәмам җиренә җиткерелүен көтеп ятачак булдыгы кеби бөтен халкымыз да инде аның чын мәгънәсе белән гамәлгә куеп җитүенә каршы килмәячәктер.

Шул хәлдә тәгълим һәйәтләремезгә ибтидаи беренче сыйныфларга гарәп телен, гарәп әлифбасын кертеп, Коръән башлатып, балаларымызны имгәтүдән билиттифак[2] туктарга инде күптән вакыт. Инде беренче сыйныф фәкать милли тел, фәкать милли язу гына өйрәтелә торган сыйныф булып калырга тиеш. Бу сыйныфны ничек кенә булса да милли телемезне, милли кыйраәтемезне әһәмият белән вә җитдирәк укытырга багышлау – муенымызга инде зур бурыч. Бу сүзләремездән динемезнең әсасы булган гарәп теленә хөрмәт итмәвемез аңлашылмасын. Бу сүзләремезнең ул ноктаи назардан[3] карагандa гарәп телен вә мөкатдәс Коръәнемезне гаять дәрәҗәдә хөрмәт вә тәгъзыйм итүемездән[4] сөйләнгәнлеге аз бер мөляхәзә[5] белән дә ачык аңлашылачактыр. Чөнки Тәңресен вә пәйгамбәрен яхшылап танып җитмәгән. Коръән ни, тәгъзыймнең ни икәнен дә әле аңлый алмаган бер баланың кулына аять, Коръән вә яки Һәфтияк килтереп тоттыру һәм дә килмәгән авызлары белән шунларны ваттырып тәхфиф кылдыру[6] үзе зур гөнаһ вә Коръәнгә хөрмәтсезлек булып саналачактыр.

[1] Билахир – ахырда.
[2] Билиттифак – берләшеп.
[3] Ноктаи назардан – караштан.
[4] Тәгъзыйм итүемездән – олылавыбыздан.
[5] Мөляхәзә – дикъкать белән карау.
[6] Тәхфиф кылдыру – кимсетү.

Әмма икенче сыйныфка күчкәч, балаларга беркадәр аң, ис кергән була. Анда инде Коръәнне тәхфиф итмәүләре[1] мөмкин.

Әгәр гарәп телен дә беренче сыйныфтан ук башлатсак, билгеле, балаларымыз йә үз телемезне, үз кыйраәтемезне яки гарәпчәне яхшылап таный алмыйча ике уртада тик каңгырап калачаклар. Берсен дә юньләп башкарып чыгара алмыйча азапланып бетәчәкләр. Тик ике эскәнҗә[2] арасында изелеп калачаклар.

Әмма ялгыз үз телемез генә укытылса, ул чагында әмин[3] булыйк ки, балаларымыз милли телемезне үз кыйраәтемезне беренче сыйныфтан ук бик яхшы өйрәнеп, мәләкәләнеп[4] чыгачаклар. Кирәк язуга, кирәк укуга булсын, бер дә артык ватылмыйча гына яхшы ук күнегә алачаклар. Буның өстенә, бу юл белән барганда, беренче сыйныфта икенче елга торып калучылар да булмаячак, булса да аз булачак. Менә бу җәһәтләре исә безнең өчен бигрәк әһәмиятле. Бу – бигрәк яңа ысулның асыл теләге. Чөнки баланы сыйныфында калдыру кеби баланың рухын изә торган бер эш юктыр.

Баланың фәкать Коръән танымаганлыгы өчен беренче сыйныфта өч-дүрт ел утыртып калуларын искә алсак, йөземезне кызарта торган шул зур гөнаһымыздан, шул олуг мәсьүлиятемездән [5] ничек котылу чараларын таба алмавымызны уйлап ихтыярсызыгларга мәҗбүр булачакмыз.

Ысулы тәгълим вә фәне тәрбия буенча һичбер төрле сәбәп белән дә күчерү дә мөмкин булмаган чакта гына баланы сыйныфта утыртып калдыруга имкян[6] бар. Ул да шул шарт белән ки бер бала бер сыйныфта ике елдан артык катгыян[7] калдырылмаска тиеш. Электә тагылдыгына барырлык булса да, мотлакан[8] икенче сыйныфка күчерергә кирәк.

Без беренче сыйныфта өч-дүрт ел балаларның гомерләрен әрәм итә торган вә тәрбияле генә дигән мәктәпләремезнең хәлен белгәнлектән, бу сүзләремезне ачынып сөйләүгә мәҗбүрмез.

Беренче сыйныфта гарәпчәдән булса, тик хәрәкәләр генә күрсәтелергә, белдерелергә тиеш. Аннан башкаларына катгыян вә катгыян беренче сыйныфта урын бирүгә хакымыз юктыр. Беренче сыйныфлар өчен тәртип ителгән кыйраәт китапларымызда шул юлга муафыйк[9] тәртип ителергә тиешлеләр.

Гарәп әлифбасының, гарәп теленең беренче сыйныфы итеп ибтиади икенче сыйныфны билгеләсәк, никадәр дә гүзәл иткән вә ти-

[1] Тәхфиф итмәүләре – җиңелгә санамаулары.
[2] Эскәнҗә – келәшчә.
[3] Әмин – тыныч.
[4] Мәләкәләнеп – остарып.
[5] Мәсьүлиятемездән – җаваплылыгыбыздан.
[6] Имкян – мөмкинлек.
[7] Катгыян – һич.
[8] Мотлакан – һичшиксез.
[9] Муафыйк – туры китереп.

ешле юлы илә барган булачакмыз. Бу сыйныфта ул ике-өч ай гарәп әлифбасы укылып, шуннан соң гына Коръән башлату – яңа ысулның җиңеллекләреннән берсидер. Икенче сыйныфта Коръәнне әкренләп кенә укый алырлык булып чыксалар, бу иң зур муаффәкыятемез[1] булачактыр. Буңа бик канәгатьләнергә тиешлемез.

Инде мәктәпләремезнең вә тәгълим һәйәтләремезнең[2] ибтидаи мәктәп программаларында шу мәсьәләгә чыннан әһәмият бирүләрен үтенер идек. Кирәк гыйльме тәрбия вә кирәк гыйльме рух вә фәне вазаифы әл-әгъза нoктаи назарыннан бу юлның ашыгычлык белән алга сөрелүе – бу көндә олуг бурычымыздыр. Без хәзерге мөгаллим вә мөгаллимә юлдашларымызга шул мәсьәләне тәкъдим вә ихтар илә[3] сүземезне кисәмез. Лөзүм күрелсә[4], аның тиешлеген күп фәнни дәлилләр белән исбат итүгә хәзермез.

Сәгъди.
(«Шура», 1917, № 14, 15)

Әдәбият

Габдрахман Сәгъди: фәнни-биографик җыентык / төз: Д. Заһидуллина, Ч. Гыйләҗева. Казан: Җыен, 2008. 416 б.

Әдипләребез: Биобиблиографик белешмәлек. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009, 735 б.

Басмага әзерләде:
Гарипова Ләйлә Шамил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

[1] Муаффәкыятемез – уңышыбыз.
[2] Һәйәтләремезнең – комиссияләребезнең.
[3] Ихтар илә – искәртү белән.
[4] Лөзүм күрелсә – тиеш күрелсә.